

MAGYAR FILM, MAGYAR DOKTOR

Gyógy-pontok, gyógy-pózkodások

HIRSCH TIBOR

KELET-EURÓPA TÖRTÉNETEIBEN FONTOS SZEREPLŐ AZ ORVOS. A MAGYAR FILM ORVOS-MESÉI AZONBAN KOMORABBAK, MINT A CSEH DOKTOROKÉ.

A kelet-európai olvasónak, később a nézőnek régóta természetes betegként gondolni magára, de legalábbis a gyógyítandó régióra, a lábadozó országra, ahol a testi-lelki egészségre vágyó polgárok történeteibe mindig belepasszol a doktor, főleg a jó doktor. De néha a rossz is.

Irodalom és film: határon kívül, de mégis közel vannak Csehov doktorai, Hrabal doktorai, következőképpen Menzel doktorai. Idebent a doktor kicsit hasonló, kicsit másféle: egymással is feleselnek a nagyon különböző orvos-minták, Csáth Gézáétól Németh Lászlóéig.

„Komoly szigorral lép be a szobába, szemébe nézek és csöppet se félek.”

Az idézet Kosztolányitól van, és igen, a „komoly szigor doktora” talán a legkorábbi orvos-alak. A magyar irodalom már a film születése előtt fölfigyel rá, talán paraszttal zsörtölődő, de mégis ingyen gyógyító vidéki körorvosként bukkan föl először, de később Karinthy urbánus világában, például *Az Utazás a koponyám körül* gazdag orvos-szortimentjében is ő a leggyakoribb változat – adjunktustól tanárig. Ő az, aki ordít, akinek néha a polgári hangulatba belemondító káromkodás is elhagyhatja száját, de a szíve vaj, tudása biztos: a beteg – Kosztolányi szegény kisgyermeké – „szemébe néz és csöppet sem fél”.

Mozgóképre igazán 1945 után kerül át a „komoly szigor doktora”, bár már a háború előtti első Semmelweis film (Tóth Endre, 1939), fölillant valamit a figurából.

A mérges doktor az államosított filmgyártásban azután nyilván árnyalódik. Munkásokat-parasztokat gyógyít, és

sosem múló dühössége már nem csupán örök ellenségeinek, a betegségnek és a halálnak szól, hanem abból a tehetetlenségből fakad, hogy a gyógyító munkáját a nyomor nehezíti – plusz a kapitalizmus farkastörvényei. Pedig ő csak teszi a dolgát, dühös és szegény, akár a páciensei. A „szigor doktora” az alap, erre épülnek a különleges karakterváltozatok, például a Páger Antal kései jutalomjátékának számító *Az orvos halálából* (Mamcserov Frigyes, 1967) Weiss doktor, az öreg falusi orvos, aki tud kiabálni, és csendesesen filozofálni, és főleg haláláig – saját haláláig gyógyítani, amikor világra segíti annak unokáját, aki leköpte bevagonírozáskor, útban Auschwitz felé. Weiss doktor a történelmi fájdalom által bölcsé lett kelet-európai orvosok keserűbb – magyar – változata. Merthogy Fekete Gyula forgatókönyvében mintha fölvilanna más régiós országok doktorai számára természetes, derűsebb pillanat – de hősünk ezzel nem tud mit kezdeni. Nem tud mit kezdeni mondjuk egy „csehes” sörözös-kártyázós idillel a patikus-barát társaságában, vagy egy igazi „cseresznyés kert” sétával, ahol a szép tanítókisasszony kiönti szívét, ahol lehetősége volna legalább egy öregesen okoskodó férfinomlógra, miközben a lány csillogó szemmel figyel. *Az orvos halálának* történetében ezek a lehetőségek megvannak, de a magyar „szigor doktorát” nem lehet megkísérteni, és erre rögtön a narratori bemutatásban ott a magyarázat: Errefelé ilyesmire egyszerűen nincs idő. „Hézagmentesen kötötték egyik napot a másikhoz a tenivalók, mint a jó beton.”

A jó, a komoly, a mérges magyar orvost tehát így kell elképzelni. Szép és fontos film enyhén idealizált hőse-

ként. De persze nem csupán hősokeket, érdekes mellékszereplőket is adott a típus a hazai filmnek, akár karikatúra-doktor is, melyet első látásra szinte tiszteletlenség rokonítani az öreg Weiss karakterével. Nagyon más filmről, nagyon más doktrorról van szó, még ha születését (nem bemutatását) tekintve csak három év is választja el Mamcserov Frigyes filmjét Bacsó Péter *Tanújától* (1969). Emlékszünk az ikonikus „ötvenes évek történet” morgós, öreg fehér köpenyesére? A doktorra, aki pszichés problémák után szervi bajokat keresve kopogtatja végig Pelikán gátórt, a hazug perre való testi-lelki fölkészítés jegyében? Gondolt már úgy néző a fél perces életű epizódfigurára, hogy ugyan hogyan is került ide? Honnan jött? Hová megy? Alighanem megfélemlítve teszi a dolgát, és ahogy Weiss doktrort nem érdeklia a politika, ő is abba a kapaszkodik, amihez ért, azt kiabálja ki, ami egy hazug világon belül is valóság: a gátórnek „kapitális lúdtalpa” van, és ha a fölirt betéket nem viseli, ő, a doktor, „nem vállalja a felelősséget.” Ez utóbbi, a dühös elbocsátó szöveg természetesen abszurd mondat egy ártatlanok megvadásáról és haláláról szóló koncepciós színház, egy álszent diktatúra kellős közepén.

Mégis, mintha hasonló értelmezése a fogalomnak – bezárkózás a keményen dolgozó szaktudós felelősségébe, miközben odakint, körös-körül a felelősség szó is értelmezhetetlen – a magyar film orvos-figuráinak nagyobbik hányadát leírná, általában jó embereket, néha kevésbé jókat. Az orvosi bele-nem keveredés legjellegzetesebb epizódalakja maga is a hatvanas évek derekán születik meg: ő volna a fiatal doktor Fábri Zoltán *Hűsz órájából* (1965), aki akarata ellenére kapta nyakába a vidéki körzetet, és most néhány négyzetméter mondén éjszakai Budapestet próbál berendezni a szolgálati ház pincéjében, itallal és zenével, amit ritka fővárosi vendégek elkápráztatáshoz és saját magányos önkínzásaihoz tartogat. Nem tudjuk meg, jó vagy rossz orvos-e, mi az, amiért „vállalja a felelősséget” a szakmaiság kicsiny körében, de azt igen, hogy miért nem. Errefelé – foglalja össze a film tanulságát – az emberek gyűlölik és gyilkolják egymást: ebbe ő nem keveredik.

A faluról beszél a doktor, ahol a régi barátok pusztulnak és pusztítanak,

földosztás és forradalom, megtorlás és konszolidáció között, de persze beszélhetne országról és régióról, ahol mindig ez van, ahol a történelem már csak ilyen, és érdemes előle pincébe bújni, amikor éppen nem bombák elől menekülve akkor úgy, hogy a civil értelmiségi védett koktélbárt rendez be odalent.

Így lesz a mérges, de mesterségét értő doktor a civil kisvilágokba menekülés értelmiségi emblémafigurája a magyar filmben.

Ha ez a „kisvilágiság” nyilvánvaló emberszeretettel párosul, akkor Szabó István filmjeiben vagyunk – az *Apától a Zárójelentésig*, szinte bármelyikben, ahol a történelem valamelyik viharában – a fehér köpenyre vetett bőrka-bátban, de akár egyenruhában is, orvos teszi a dolgát.

Ez az apolitikus gyógyító már az ötvenes években is ott van a vásznon, alig egy-két évvel a sematizmus mindig pártosan pozitív értelmiségi figurái után, már az is megengedett, hogy morcos kívülállólóként jó ember legyen, éppen

csak nem árt, ha van mellette egy másik, valójában ugyancsak „privát kisvilágba” zárkózó, de negatív előjellel. A Várkonyi Zoltán rendezte *Simon Menyhért születésében* (1955) egy Mátra-csúcson megbúvó erdészházba kell eljuttatni a „szigor doktorát” hegyen-völgyön, hótorlaszokon át, hogy szülést vezessen le. Minthogy az egész film a sztálini örökség meghaladásáról szólna, hogy nem kell többé túlpolitizált akcióként hirdetni, és főleg filmen ábrázolni az egyszerű „privát” embermentést – a szófukar, nyilván szakmájába zárkózó doktor bácsi, a szán tetején bebugolyálva: ő volna a még csak körvonalazódó „emberarcú szocializmus” jelképe. De azért még ott van mellette a beszélő névvel megajándékozott „doktor Polgár”, aki nyilván ugyancsak a maga civil kisvilágába zárkózik, amikor nem indul el munkaidőn kívül a bajba jutott kismamát megmenteni. 1955-ben

„A szeme mindig nevet”

(Szabó István: Apa – Gábor Miklós)

vagyunk – még meg kell, hogy kapja a filmtől a maga stigmáját. Az ő orvosi kisvilága volna a másik, az önző kisvilág, és egyben „polgári” is.

„Ő az egészség és a bizonyosság, titkok tudója és csupa titok.”

A magyar film doktora okos. E tekintetben illeszkedik a fősodorba. Ezen a tájon a mindenféle szenvedés jó szándékú és cselekvő megfigyelése magában hordozza jutalmát: a kelet-európai orvos szűkebb környezetének bölcs megmondó embere. Finom különbségek persze vannak: magyar orvos nem társaságot és nőket kápráztat el emberséges okosságával, mint a sokat emlegetett csehovi orvos-figura. A magyar doktor finom felsőbbiséggel teszi helyre értelmiségi betegét, aki persze visszafelel neki: ez volna az *Utazás a koponyám körül* Karinthy-féle öröksége, ami persze nem hiányozhat a filmváltozatból sem (Révész György, 1970). Az okos beszélgetések – udvarias és nem szigorú – doktorának figuráját tiszta változatban még Pécsi Sándor hozza az 1963-as *Új Gilgamesben*, Szemes Mihály elfeledett, és valóban politikamentes mozarabjában, ahol a Darvas Iván alakította rákbeteg főszereplő és

kezelőorvosa hosszú konyhafilozófiai dialógusokba bonyolódnak életről, betegségről, halálról, hiszen – ez volna a cím értelme – a hős, az „új Gilgames” maga is a Halállal perlekedik.

Így tűnik ugyanakkor, ahol az elmúlás-témában kell okoskodni, még ha ez is volna a doktorok speciális területe, a beteggel közös orvosi bölcselkedés nem igazán hiteles, legalábbis ezek a filmek (akad még egy-kettő), súlyos egészségügyi témájukkal, és okosnak szánt doktoraikkal – a Karinthy-adaptációt is beleértve, hamar eltűntek a süllyesztőben. Egyetlen filmtörténeti klasszikusként számon tartott, okoskodó doktorunk van, ez volna Jancsó *Oldás és kötésének* fiatal sebésze, Latinovits Zoltán alakításában. Egyedül van, ahogy a „kisvilág-felelős” doktor-klasszikusból is csak egy klasszikust kínál a mozgóképes emlékezet, az emlegetett Szabó rendezte *Apát* (1966). Két egyszerre hasonló, és különböző orvos figuráról van szó. Jancsó fiatal orvosát elfogja a kétség – öreg professzorát és öreg édesapját látva – saját munkájához keres biztos morális fogódzót, miközben talán ő is, ha sokszoros áttétellel is, a

SZÓVÁRI GYULA FELVÉTELE

RAJNÓGEL IMRE FELVÉTELE

halállal perlekedik. Szabó orvoshőse talán perlekedett is, talán kételkedett is – Gábor Miklós homlokráncaiból éppenséggel ez kiolvasható – de mivel saját gyermeke ábránd- és emlékképei idézik meg a halott doktort – a ráncos homlok alatt a szeme mindig nevet a fiára, vagyis biztos a dolgában. Biztos benne, hogy az orvos, az apa, aki nyilván polgár is, azaz „Doktor Polgár” rendet, egészséget tud tartani a maga privát – tehát polgári – világában. És hogy amikor a mindig erőszakos, mindig rosszindulatú történelem éppen támad, 1944-ben és 45-ben (de ha tovább élt volna, 49-ben és 56-ban is) tudóshoz méltó okosságával, gyógyítóhoz méltó optimizmusával megtalálja a menedéket minden betegnek és védencének, a privát kisvilágban: szűk családtól a tágas Kelet-Európáig.

Merthogy ez volna errefelé a doktor dolga.

Vagyis a hatvanas-hetvenes évek hazai doktora vagy reménytvadva okosko-

„A Halállal perlekedik”

(Jancsó Miklós:
Oldás és kötés –
Ajtay Andor és
Latinovits Zoltán)

dik, gyerek és beteg jelenlétében – a fiatal Szabónál, vagy reményt vesztve okoskodik, ön maga és mindent megértő nők jelenlétében – a fiatal Jancsónál. Vagy legalábbis meginog, ahogy az *Oldás és kötés* hőse is, azaz hasonul a kor önbüntető értelmiségijéhez – úgy jutván el az egzisztencialista végkövetkeztetésekig, hogy közben búskomor dialógusokkal a cenzúrát is kicselezi, hiszen az éppen ezekben az években vadászik a kor divatfilozófiájának kódolt megfogalmazásaira.

Jancsót éppen csak megelőzi Makk Károly *Elveszett paradicsoma* (1962): a Lengyel József adaptációnál (ez volna a Jancsó-történet) sokkal komorabb Sarkadi Imre adaptáció, benne az akaratán kívül gyilkossá lett Sebők doktorral. Két igen különböző film, különböző kimenettel és tanulságokkal, de pusztán a hatvanas évek orvos-karakterei közt válogatva, már a korabeli kritikusoknak is föltűnt a hasonlóság. Mindkét filmben titkos és titokzatos a

doktorok munkája, a halállal való viaskodás közepette jön valamilyen sokkoló fordulat, ami a Makk filmben egy pálya tragikus megtörését is jelenti, de erkölcsi traumát hoz mindkét orvosnál. És ez itt is, ott is a bűnös városban történik, hogy azután a megtisztulás pusztá reménye csakis vidéken csilanjon föl, a „tisztá forrásnál.” És persze mindkét megtisztuláshoz kellene nők és öregek – úgyis, mint az okos és okoskodó doktorok erkölcsi kalauzai és egyben szerető közönsége.

„Gazdag, nyugodt. Nehéz bundája ott lóg, prémét szelíden prémezi homály.”

Kosztolányi – egészségügyi ó-idők naiv gyermeke – hogyan is célozna hálapénzre, ha egyszer nem tudja, mi az. Arra viszont igen, hogy a doktor legyen gazdag. Nyilván lelki, szellemi értelemben, de talán szó szerint is. Attól jön a nyugalom. A „nehéz bunda” körül pedig ott a homály, megint csak a mindenféle titkok – talán az anyagi

források titka is, ami a költő, a „szegény kishalász” szerint jól is van így.

Hetven év magyar filmes meséi szerint viszont nincs jól. Pontosabban újabb és újabb opuszok próbálnak az orvosi létezésnek ezzel a vetületével is kezdeni valamit. Mondhatni, próbálják kiköpni, vagy lenyelni, akár csak a társadalom. Az ötvenes évek egyszerű képlete nyilván nem sokáig volt alkalmazható, vagyis ahogy a *Simon Menyhért születésében* villanásnyi kép erejéig ott a jó „doktor bácsi”, háttérben a puritán műszerszokrénnyel, és ott van „doktor Polgár”, házikabátban, háttérben a koloniál hangulatlámpával, és a gyanús témájú olajfestményekkel. Mégis, ez a szájbarágós kettősség lesz az ötvenes évek derekán rögzülő követelménye a mozgóképes orvos-ábrázolásnak. Makk Károly *9-es kórterme* alig egy évvel későbből, 1955-ből való. Az akkori irányított közbeszédhez képest már-már valóságos sajtóvitákat gerjesztő film, egy kórház személyzetét bemutatva, kínosan vigyáz a szimmetriára. A negatív – tekintélyféltő, presztízsmániás – professzor kap maga mellé egy pozitív – morgós, de szíve vaj – másik professzort: ők volnának az idősebb nemzedék. A rosszabbik fiatal doktor, azon kívül, hogy félrediagnosztizálja a beteget, és hogy kórházi Casanovaként nővéreket kerget öngyilkosságba, a jól ismert foteles-hangulatlámpás enteriőr előterében szervezi légyottjait, vagyis tudhatjuk rögtön, hányadán is állunk vele. Csakhogy itt, az ifjú orvos-generációban is meg kell, hogy legyen az emlegetett szimmetria: a jó fiatal doktor szóba áll a beteggel, helyre teszi a vele egykorú nőcsábászt, és főleg, önzetlenül gyógyít. Az már csak hab a tortán, hogy a történetnek még egy, az orvosvilágtól független szimmetriája is van, a politikai enyhüléshez igazodva. Ez volna a káderek szimmetriája: rossz kommunista volna a koncepciók ügyeket fabrikáló személyzetis, jó kommunista az igazságkereső párttitkár, aki történetesen a jó fiatal doktossal is azonos, Darvas Iván alakításában – alig három esztendővel azelőtt, hogy a színész – legkevésbé sem párttitkári minőségben – politikai elítéltként börtönbe vonul.

Az egyrészt-másrészt doktortörténetek sora ezután évtizedekre megszakad: a hatvanas évektől már „győznek a jók”: azaz a szigorú humanisták (öregék és fiatalok) sora, és persze mellettük és közöttük a rokonszenves doktor-filozófusok

kicsiny csoportja. Pénzről – „homályról” és „nehéz bundáról” – majd csak a rendszer utolsó évtizedében lesz szó, akkor is inkább érintőlegesen. Két érdekes és elfeledett vígjáték: Böszörményi Géza *Szívűrije* (1981) és Bacsó Péter *Banánhéjkeringője* (1987). A *Szívűr* – Böszörményi életművébe illeszkedve – cseh típusú vígjáték vidámsággal és keserűséggel, szatírába ágyazott lírával, és persze „csehes” élethelyzetekkel, bennük csetlő-botló falusi különcökkel. Mindez a fontos epizodistaként fölbukkanó Jiří Menzel személyes megjelenésével nyomtatékosítva. Vidéki körörszóló mesél a történet – már ettől is lehetnének a háttár túoldalán, néhány száz kilométerre, északabbra – de ez a körorvos itt belezavarodik a Kosztolányi megénekelte „komoly szigorú” és a „gazdag nyugodt” szerepekbe. Próbálgatja ugyan egyiket is, másikat is, gazdagodik ugyan, de mégsem úgy, ahogy felesége szeretné, gyógyít ugyan, nyugodtan és komolyan, de mégsem úgy, ahogyan maga szeretné. Az igazi pocakos cseh doktor-csodabogár vicces és költői szerepére áhítzik, de a magyar viszonyok ennél kevésbé poétikusak. Errefelé egyszerre van ájult tisztelet, és a jogos tisztelet megtagadása. Van pénz, és van irigység és gyűlölet a pénz miatt.

Cseh doktor akkor lesz a magyar doktortól, amikor majd hitvesét is, illúzióit is elveszítette, amikor két állapotos tanító-kisasszonnyal az oldalán – akiket nyilván ő ejtett teherbe – bukkan föl, a világ képébe somolyogva, ezzel mintegy egyesítve a „jó és rossz doktorság” *A 9-es kórterem* óta kísértő szerepváltozatait.

A *Banánhéjkeringő* sztárorvosának univerzuma ennél titokzatosabb, vagyis: „prémét szelíden prémezi homály.” Igaz, a rendszerváltás előszobájában vagyunk, ami elromolhat, elromlik, ami tegnap természetes volt, mára botrány. Bacsó hőse is sikeres, őt is irigylük, majd büntetik. De ennél fontosabb, hogy Kelet-Európa emblematikus álomhivatása – az az arisztokratikus magaslat, ahonnan a dolgokat mindig is látni lehetett, esetleg okos gondolatokkal kommentálni is – vagyis az, amit az orvosi pálya errefelé jelent – immár csak abban segít, hogy a kiválasztott doktor fölismerje: bolondok közé keveredett. Egy véletlen gesztussal kezdődik: Kondacs doki egy zavarodott meztelenkedő nőre teríti kabátját egy március 15-i ünnepség alkalmából, a Batthyány-örökmécsesnél. Igazi, kivi-

lági-humanista orvosi reflex, kelet-európai és magyar, a rokonlelkű kollégák árnyai – Takó doktor (*Apa*), Weiss doktor (*Az orvos halála*) – a múlt kódéből megértéssel biccentenének. Csak éppen inentől minden másképpen folytatódik, mint az ő idejükben. Politikai indítékra gyanakszik a késő-kádárkori rendőrség, szerelmi indítékra a féltékeny mennyasszony, csak gurul és gurul a groteszk félreértés-lavina, sorban előkerülnek a régi rossz-doktor klisék: a „nőcsábász”, a „sarlatán”, a „pénzéhes” – még a paraszolvencia-vád is, régi emlék megint *A 9-es kórterem* idejéből, egy olyan korban, ahol a paraszolvencia amúgy olyan magától értetődő, akár a naponta beszívott büdös városi levegő. Így érkezünk a jelenbe.

„Borzongva érzem biztos ujjait, ha kis, sovány bordáimon kopog.”

Vagyis csak érkezniük, mert a rendszerváltás óta készült játékfilmekben már nincsenek sem emberséges, de szigorú doktorok, sem okos-moralizálók, akik valami rosszat tesznek Pesten, és szívtipróként síró nőket hátrahagyva a lelkipurdalás terhével vidékre menekülnének. Minden megváltozott.

Az utolsó mozgóképre álmódott kelet-európai doktor, az igazi, az okos, aki figyel, maga is negyedszázados, a kilencvenes évekből való. Tarr Béla *Sántangójának* (1994) hét és fél órás történéseit valójában ő vigyázza, elemzi, érti félre – vagyis teszi, amit az okos doktorok tenni szoktak. A kelet-európai doktor figyelni Kelet-Európát. Kínlódó, próbálkozó, csalódó, újra kísérletező bennszülötteket. Figyel a kapcsolatokra, ahogy egy Csehov darabban tenné: „Ej, de idegesek valamennyien, de idegesek! És mennyi szerelem! De hát mit tehetek én, gyermekem? Mit? Ugyan mit?” (*Sirály*).

Ugyanaz, mint Csehovnál, ugyanaz, csak másképp. Tarr és Krasznahorkai doktora bűzös vackából leleselkedő alkoholista, aki, ha siettetné is a halált, életben tartja a megfigyelés eszelős monomániája és a megfigyelték gyűlölete.

Aztán egyszer csak már megfigyelni sincs kit. Egy film, ami egy doktor (igazi hazai doktor) fejében (is) forog, kiszámíthatatlanul eltér az iránytól. Nincs többé kit figyelni, nincs miről okoskodni.

„De hát senki sincs ébren? Nem hallja senki? Senki más?” •